

УДК 82-313.2-82.09

I. О. Полигач

Становлення та генологічні аспекти жанру антиутопії

Стаття присвячена жанру антиутопії. Розглядаються різні точки зору на витоки та становлення антиутопічного жанру. Матеріалом дослідження слугували наукові розвідки вітчизняних та зарубіжних літературознавців. Предметом дослідження є термінологічні проблеми та жанрові дефініції. У статті аналізуються літературні моделі антиутопічного жанру на сучасному етапі.
Ключові слова: утопія, антиутопія, дистопія, жанрова модель, застереження, майбутнє.

Статья посвящена жанру антиутопии. Рассматриваются разные точки зрения на возникновение и развитие антиутопического жанра. Материалом исследования послужили научные изыскания отечественных и зарубежных литературоведов. Предмет исследования – терминологические проблемы и жанровые дефиниции. В статье анализируются литературные модели антиутопического жанра на современном этапе.
Ключевые слова: утопия, антиутопия, дистопия, жанровая модель, предупреждения, будущее.

This paper deals with the anti-utopian genre. It is considered the different views on the origins and formation of the anti-utopia. The article is based upon the scientific research of the native and foreign literary critics. The objects of the study are terminological problems and definition of genre. Literary models of the dystopian of the time of stage are examined.
Key words: utopia, anti-utopia, dystopia, genre model, warning, future.

Мета нашого дослідження – здійснити огляд наукових праць, які стосуються теорії та історії антиутопії в літературі. Минуле століття нерідко називають століттям антиутопій, оскільки у ХХ столітті жанр антиутопії є одним із найпродуктивніших. Є багато соціально-історичних передумов, які сприяли бурхливому розвитку саме цього жанру. Світові війни, розпад імперій, втілення суспільних утопічних моделей, що вилилося у побудову тоталітарних систем, надзвичайні темпи технічного прогресу – все це змусило піддати сумніву безхмарне майбутнє людства та критично переосмислити багатовікову історію моделювання утопій.

Вивченню антиутопії присвячено багато праць, і не лише у галузі літературознавства. Цей феномен став предметом вивчення та полеміки у культурології, філософії, соціології та футурології. У науковій літературі досліджуються соціально-історичні причини виникнення антиутопії, вивчаються її генетичні корені та простежується її ґенеза, жанрові ознаки, розглядаються особливості поетики цієї моделі майбутнього.

Дослідники вважають антиутопію логічно та генетично пов'язаною із утопією. Сучасних науковців цікавить передусім співвідношення та взаємодія антиутопії з утопією, її вивчають у плані спадкоємності ідей утопістів і протистояння цим ідеям. Серед відомих дослідників утопії – Е. Баталов, Ч. Кірвель, М. Шадурський, Н. Фрай, Г. Клейс, Р. Зааге, Г. Ґнюґ та інші. Критики зазначають неоднозначність у тлумаченні самого слова "утопія", що з'явилося з волі англійського письменника і громадського діяча Томаса Мора, який назвав написану латиною в 1515–1516 роках книгу "Утопія", утворивши це слово з двох коренів "u" і "toros" (тобто місце, якого ніде немає), або ж з інших коренів – "eu" – благо і "toros" – місце (тобто блаженне місце).

Від утопії до антиутопії

Утопія як літературний жанр – це абстрактна модель ідеальної соціальної системи, що відповідала уявленням письменника про гармонію людини і суспільства [4, с. 144]. Хоча цей термін вперше з'явився у суспільно-політичному трактаті Т. Мора, твори утопічного характеру, утопічна свідомість чи мрія про ідеальний суспільний лад з'явилась тисячоліття тому. Її коріння можна простежити у фольклорі (наприклад, казки про щасливі острови чи легенди про "золоте століття"), у Біблії, у літературних та філософських творах античності. Фантастичне уявлення про ідеальне царство – країну фракійців – з'являється в "Одісеї" Гомера. Проекти ідеального суспільного ладу розвиває у IV ст. до н. е. Платон. У його "Державі" проявилася і звична причина створення утопії: розчарування в існуючому суспільному устрої та мрія про ідеальний устрій [18].

Особливості утопії, що визначилися у Платона, збереглася в основних своїх рисах і в Мора, і в "Місті Сонця" Кампанели, і у "Вістях із нізвідки" Морріса.

В епоху Відродження утопія тяжіла до опису досконалих суспільств, які начебто колись існували десь на землі. У XVII–XVIII ст. широкого розповсюдження набули різні утопічні трактати і проекти соціальних та політичних реформ [4, с. 143]. Із середини XIX та в

XX ст. утопія звернулася до проблем соціальних цінностей. У цей же період "відбувається зближення утопії та наукової фантастики, і утопія набуває нового футурологічного змісту" [9, с. 184].

Та разом з тим змінюється ставлення філософів та політичних діячів на зневажливе та швидше іронічне. Утопія розумілась як "хоча принадливий, але наївний та недосяжний соціальний ідеал, що не має значення у практичному житті" [1, с. 74]. Кількість літературних творів, в яких піддавалася сумнівам можливість втілення позитивних ідеалів через різноманітні причини – історичні, соціальні, філософські, науково-технічні, значно зросла. С. Шишкіна вважає, що еволюція утопічного в антиутопічне мислення сталась завдяки "бурхливому науково-технічному прогресу, стрімкому розвитку і агресивному втіленню в життя революційних ідей", а головне – "першим приголомшливо-непередбаченими результатами побудови нового суспільства реалізованої утопії" [24, с. 24]. Чед Уолш у своїй праці "Від утопії до кошмару" писав: "Становлення жанру антиутопії відбувається в умовах грандіозних соціальних експериментів XX століття, і саме цей жанр показав розплату раніше, ніж вона почалась" [28, с. 75]. Там само він зазначає: "Чому вицвіла утопічна картина? Мені на думку спадають дві причини. Перша – це невдача утопії, друга – її триумф" [28, с. 117]. Утопія не змогла вирішити провідну у цьому жанрі дилему – чи гарантує загальна справедливість загальне щастя [16].

Поширеною є думка, що антиутопія пов'язана лише з літературним процесом XX століття. Зокрема, Є. Зямтін називає цей жанр художнім феноменом саме минулого століття, попередником якого був автор соціально-фантастичних романів Г. Уеллс [6, с. 4]. Проте більш точним нам видається твердження С. Безчотнікової про актуалізацію антиутопії на межі XIX–XX ст. [3]. Такі дослідники жанру, як Е. Баталов, Д. Кейтеб, Ю. Кагарлицький та деякі інші, говорять про поступове формування антиутопії у критиці принципів та ідей, які були фундаментальними для утопії. Т. Чернишова зазначає, що можливості виникнення даного жанру існували "вже в класичній утопії, оскільки критика сучасного автору суспільства завжди була другим планом будь-якої утопії" [22, с. 79]. У довідковій літературі першими антиутопіями називають трактат Т. Гоббса "Левіафан" (1651), роман С. Батлера "Еревуон" (1872).

3 історії дослідження жанру

Вивченню та теоретичному переосмисленню жанру присвячено багато праць зарубіжних та вітчизняних дослідників. Вчені зверта-

ються як і до теоретичних питань (Є. Шацький, М. Шадурський, Е. Баталов, Б. Ланін та інші), так і до аналізу конкретних антиутопічних текстів, у першу чергу класичних зразків цього жанру: романів Є. Замятіна (З. Плех, С. Романова, Л. Ло та ін.), Дж. Оруела (Е. Фромм, М. Окс, А. Бартов та ін.), О. Хакслі (І. Головачова, М. Гнедовський, В. Рабинович), Р. Бредбері (Я. Засурський, В. Скурлатов та ін.).

У російському літературознавстві до жанру антиутопії звертаються: Н. Арсентьєва, А. Бегалієв, Б. Ланін, Т. Чернишева, Є. Брандіс, В. Гаков, А. Братиков, Л. Геллер, В. Ревич. Серед публікацій останнього часу слід виділити наступне: А. Любимова "Жанр антиутопии в XX веке" (2001), в якій аналізується низка творів російської та західноєвропейської антиутопії, у тому числі й англійської літератури, та дослідження М. Шадурського "Литературная утопия от Мора до Хаксли: проблема жанровой поэтики и семиосферы. Обретение острова" (2007), що створено на матеріалах європейських та американських дослідників. Те саме можна сказати й про дослідження В. Рабиновича "Западная литература. История духовных исканий" (1994). Слід відзначити дослідження О. Павлової "Метаморфозы литературной утопии: теоретический аспект" (2004) та Л. Юр'євої "Русская антиутопия в контексте мировой литературы" (2005), де подано нові підходи до класифікації названих жанрів [14].

Питання встановлення взаємозв'язку утопії та антиутопії аналізували Г. Ессельборн, Б. Ланін, Н. Ковтун, Р. Черепанова та ін. Спільне та відмінне (анти)утопічної літератури та наукової фантастики досліджували Н. Ковтун, Г. Ессельборн, М. Швонке, Г. Люк, Т. Чернишова.

У дослідженні жанру антиутопії у зарубіжному літературознавстві знаковими були праці, написані в 1950–1960-х рр.: Дж. Вудкок "Негативні утопії" (G. Woodcock "Utopias in Negative", 1956), Н. Браун "Життя проти смерті" (N. Brown "Life against Death", 1959), Л. Мамфорд "Історія утопії" (L. Mumford "The Story of Utopias", 1962), Ч. Уолша "Від утопії до кошмару" (Ch. Walsh "From Utopia to Nightmare", 1962), М. Хіллегас "Майбутнє як кошмар" (M. Hillegas "Future as a Nightmare", 1967).

Серед праць останніх десятиліть варто зазначити наступні критичні праці "Дистопія: теорія і путівник" та "Дистопійний поштовх в сучасній літературі" М. Букера (M. Booker "The Dystopian Impulse in Modern Literature", "Dystopian Literature: A Theory and Research Guide", 1994), "Три обличчя утопії" Л. Сарджента (L. T. Sargent

"Three Faces of Utopianism Revisited", 1994), "Антиутопічна традиція" Ш. Майєра (Stephan Meyer "Die anti-utopische Tradition", 2001), Е. Цайслер ("Темні світи. Дистопія на шляху у 21 століття" (Elena Zeißler "Dunkle Welten. Die Dystopie auf dem Weg ins 21. Jahrhundert", 2008).

В українському літературознавстві до жанру антиутопії звертаються Ю. Жаданов, О. Ніколенко, Г. Сабат, І. Пархоменко. Серед дисертаційних досліджень слід відзначити праці О. Євченка "Драма-антиутопія. Генезис. Поетика" (2002), О. Копач "Сучасна російська антиутопія (1980–2000-ті рр.): традиція та новаторство" (2005), С. Безчотнікової "Російська антиутопія на межі ХХ–ХХІ століть: динаміка розвитку, вектори, модифікація, типологія" (2008) та В. Кучера "Жанрово-стильові особливості соціально-утопічного роману і половини ХХ століття (на прикладі української та англійської літератур)" (2014).

Дискусійність терміна

Аналізуючи наукове вивчення жанру антиутопії, можемо констатувати, що даний жанр надалі залишається дискусійним. Про нерозробленість терміна свідчить існування багатьох понять, якими характеризується дане літературне явище. Для позначення утопії зі знаком "мінус" польський вчений Є. Шацький наводить різні визначення: негативна утопія, антиутопія, дистопія, какотопія та ін. У німецькомовній критичній літературі оперують такими термінами: деволюціоністська утопія (*Devolutionistische Utopie-Tuzinski*), метопія (*Mätopie-Huntemann*), умопія жаху та гротескна умопія (*Schreckutopie und Groteskutopie-Borinski*), какотопія (*Kakotopie-Burgess*), негативна умопія (*Negative Utopie (Broich)*), перевернута умопія та умопія навпаки (*Inverted Utopia und reverse Utopia-Walsh*), фальшива умопія (*False Utopia-Ross*), песимістична умопія (*pessimistische Utopie-Mauthe*), страши картини (*Schreckbilder-Hohoff*), контрумопія (*Gegenutopie-Seeber*), апотропеїчна умопія (*apotropäische Utopie-Hönig*), антитехнічна умопія (*anti-technische Utopie-Sühnel*), чорна умопія (*Schwarze Utopie-Saage*), антиумопія (*Anti-Utopie, Antiutopie – серед інших і Meyer*), дистопія (*Dystopie-Patrick*). У вітчизняному літературознавстві поширилися терміни "негативна утопія", "антиутопія", в англійських дослідженнях переважає термін "дистопія" (*dystopia*), у німецькомовних – "антиутопія" (*Anti-Utopie*) та "дистопія" (*Dystopie*). Проте А. Чамаєв вважає термін "негативна утопія" точнішим, ніж антиутопія, оскільки "літературна форма, що визначається ним, спрямована не проти утопії як

жанру, а проти утопії як ідеології (чи то політичної, чи технократичної), яка проголошує себе науковою теорією і претендує на радикальну перебудову світу [20].

Термінологічні варіанти

Уперше слово антиутопія (точніше "антиутопіст" – англ. "dystopian") як протилежність "утопіста" (utopian) вжив англійський вчений Джон Стюарт Мілль у 1868 році у своїй парламентській промові, характеризуючи авторів полемічних і прогностичних творів. Сам же термін "антиутопія" як назву літературного жанру ввели Гленн Неглі і Макс Патрік в складеній ними антології утопій "У пошуках утопії" (Quest for Utopia, 1952) [7, с. 26]. Термін "антиутопія" походить від Є. Замятіна, який зазначив, що соціально-фантастичні романи Г. Уеллса відрізняються від утопій, як +А від –А, і назвав їх соціальними памфлетами в художній формі фантастичного роману. [6, с. 4]. У середині 1960-х термін "антиутопія" (anti-utopia) з'являється в радянській, а пізніше – і в англійській критиці. Антиутопія та дистопія часто вживаються як синонімічні терміни, але як у вітчизняному, так і в зарубіжному літературознавстві існує точка зору, що диференціює антиутопію і дистопію. Згідно з цією думкою, якщо дистопія – це "перемога сил розуму над силами добра", абсолютна антитеза утопії, то антиутопія – це лише заперечення принципу утопії, що представляє більше ступенів свободи [13]. В. Чалікова пропонує наступну диференціацію: "Що ненависне авторів: міф про майбутній рай і сам цей рай як ворожий особистості (антиутопія) чи сьогоднішнє пекло, яке лише продовжиться та посилиться в майбутньому (дистопія)" [19, с. 7]. Схоже міркування висловлює А. Чамаєв: "... дистопія орієнтована на подібність до реального життя, максимально використовує матеріал дійсного життя" [21, с. 101].

У своєму дослідженні "В мире утопии" Е. Баталов розрізняє антиутопію (принципове заперечення утопії, зображення образів небажаного світу), контрутопію (утопія, що налаштована на полеміку і не завжди негативна) і негативну утопію (какотопію, дистопію) – зображення хворого світу" [9, с. 185].

І. Пархоменко зазначає, що спірним є перш за все визначення природи антиутопії як жанру [14].

Жанрові дефініції

Зазначимо, що термін "антиутопія" увійшов у сучасні словники та енциклопедії: "Літературознавчий словник-довідник" (1997), "Литературная энциклопедия терминов и понятий" (2001), "Эстетика. Теория литературы: энциклопедический словарь терминов" (2003),

Ю. Борева "Лексикон загального та порівняльного літературознавства" (2004), "Литература и язык. Современная иллюстрированная энциклопедия" (2006) та ін.

Згідно з "Літературознавчим словником-довідником", "антиутопія, або Негативна утопія, – зображення у художній літературі небезпечних наслідків, пов'язаних з експериментуванням над людством задля його "поліпшення", певних, часто принагідних соціальних ідеалів" [11, с. 48].

Антиутопія може бути визначена як "... ідейна течія, яка, на протигагу утопії, ставить під сумнів можливість досягнення соціальних ідеалів та встановлення справедливого суспільного устрою, а також виходить із переконання, що справедливий суспільний лад супроводжується катастрофічними наслідками" [17, с. 31–32].

Деякі видання формулюють дефініцію антиутопії як "різновиди науково-фантастичної літератури, що містить похмурий футурологічний прогноз і передбачає проекцію тенденцій сьогодення на близьке чи віддалене майбутнє" [10, с. 32].

Н. Добринська пропонує наступне визначення жанру антиутопії: "Антиутопія – це синтетичний жанр, принцип пародійності якого закладений його генеалогією і проявляється в його структурно-композиційних особливостях, критично переосмислює опозицію "особистість – соціальний ідеал" [5].

В. Г. Браунінг виділяє характерні риси антиутопії: проекція на вигадане суспільство тих рис сучасного авторові суспільства, які викликають його найбільше неприйняття; розташування антиутопічного світу на відстані – в просторі або часі; опис негативних якостей вигаданого суспільства таким чином, щоб виникало відчуття жаху [25, с. 32].

Ш. Майер у своїй монографії "Антиутопічна традиція" називає наступні варіативні ознаки антиутопічного дискурсу: ізоляція, статичність, маніпуляція історією, колективізм на основі ідеалів рівності, придушення ідентичності та приватності, сувора етика праці, відмова від будь-яких життєвих насолод, геометричне планування міст, уніфікація, абсолютний державний контроль любовних та сімейних стосунків, секуляризована ерзац-релігія, ворожість до мистецтва, пропаганда, репресивна мовна політика, псевдодемократична легітимізація влади, хитромудрий апарат санкцій, стеження таємної поліції, терор, катування, маніпуляція та ліквідація інакомислячих [26, с. 35–36].

Після того як у 1948 році у світ вийшов роман Дж. Оруела "1984", серед критиків та літературознавців все частіше звучала думка, що жанр антиутопії досягнув вершини у своєму розвитку. Твір англійського письменника настільки повно втілює основні риси антиутопії, що подальший розвиток жанру "в традиційній класичній формі "Зям'ятін – Хакслі – Оруел" практично неможливий" [7, с. 27]. В. Новіков зазначає, що даний жанр у ХХ сторіччі "викристалізувався та викався повністю", тому сучасна антиутопія все частіше виступає не як самостійний жанр, а тяжіє до взаємодії з іншими жанрами. Аналізуючи жанрові різновиди антиутопії другої половини ХХ століття, в англо-американській літературі Л. Саргент виділяє твори гротескно-сатиричного, філософсько-психологічного та інтелектуально-іронічного спрямування [27, с. 58]. Досліджуючи російську антиутопію кінця ХХ століття, О. Копач виокремлює такі різновиди роману-антиутопії: роман-пародія, роман-метафора, роман-енциклопедія, роман-детектив [8]. Про перспективність антиутопії як жанру, за твердженням О. Євченка, свідчить те, що вона завоювала драму [6, с. 4].

Критикуючи передчасність та помилковість твердження про смерть жанру антиутопії, Ю. Жаданов зазначає, що в літературу прийшла велика кількість нових варіантів бачення майбутнього людства: практопія, ектопія, посткіберпанк, таймпанк, соціальна фантастика [7, с. 28].

С. Шишкіна зауважує, що в різних жанрових підвидах, які зустрічаються в англійській та російськомовній літературах, з'являються такі характеристики, як "ахронія" (відсутність часу) або "ухронія" ("юкроніка") – антиутопія з певним неісторичним часом, "вилученим із діяхронічного процесу та зупиненим для стереоскопічного розгляду змодельованої автором псевдореальності" [23, с. 26]. Дослідниця також виділяє жанр "бестіарної антиутопії", під яким вона розуміє алегоричний твір про життя тварин в антиутопічному соціумі, в якому легко вгадуються як риси простору життя людини, так і типові людські характеристики [23].

У сучасних дослідженнях фігурують поняття "антиантиутопія" чи "постантиутопія". Відповідно "нова" антиутопія або ж постантиутопія практикує пародію на саму себе, тобто на антиутопію. А тому всі компоненти антиутопічної жанрової матриці інколи відображаються навіть скурпульозніше, ніж у класичній антиутопії [12].

Отже, антиутопія, як і утопія, – жанр, що супроводжує історичний та суспільний розвиток, ілюструє в художній формі технологічний та інтелектуальний прогрес і його непередбачувані науково,

але гіпотетично можливі наслідки. Сучасні літературні твори, поєднуючи елементи утопічного та антиутопічного, створюють нові жанрові варіації, сюжети та мотиви яких будуть визначатися реаліями суспільно-технічного розвитку суспільства. Перспективним вважаємо подальше вивчення нових моделей жанру.

Література

1. Араб-оглы Э. В утопическом антимире / Э. Араб-оглы // О современной буржуазной эстетике : сб. статей. – М., 1976. – Вып. 4. Современные социальные утопии и искусство. – С. 70–83.

2. Баталов Э. Я. В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопич. сознании и утопич. экспериментах / Э. Я. Баталов. – М. : Политиздат, 1989. – 319 с.

3. Безчотнікова С. В. Російська літературна антиутопія межі ХХ–ХХІ століть: динаміка розвитку, вектори модифікацій, типологія : автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Безчотнікова С. В. – К. : Б. в., 2008. – 40 с.

4. Давиденко Г. Й. Історія новітньої зарубіжної літератури : навч. посіб. / Г. Й. Давиденко, О. М. Чайка, Н. І. Гричаник та ін. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 274 с.

5. Добрынская Н. Г. Антиутопия: пространство государства и пространство личности [Электронный ресурс] / Н. Г. Добрынская. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/kultnar/knp200015/knp15_27.doc. – Назва з екрана.

6. Євченко О. В. Драма-антиутопія. Генезис. Поетика : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Євченко О. В. – К. : б. в., 2002. – 20 с.

7. Жаданов Ю. А. Антиутопия второй половины XX века: творческий поиск новых перспектив жанра / Ю. А. Жаданов // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. – Вип. 102 : Філологія. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2010. – С. 26–31.

8. Копач О. О. Сучасна російська антиутопія (1980–2000-і роки): традиція та новаторство (проза) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.02 / Копач О. О. – Сімферополь, 2005. – 20 с.

9. Кучер В. В. Поетика роману-антиутопії в рецепції сучасного літературознавства / В. В. Кучер // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філологічна". – Острог : Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2013. – Вип. 36. – С. 184–187.

10. Литература и язык. Современная иллюстрированная энциклопедия / ред. А. П. Горкин. – М. : Росмэн-Пресс, 2006. – 584 с.

11. Літературознавчий словник-довідник / ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ "Академія", 2007. – 752 с.

12. Мощна І. Час і простір в антиутопічних романах Борислава Пекича / І. Мощна // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2009. – Вип. 10. – С. 360–369.

13. Невский Б. Грезы и кошмары человечества. Утопия и антиутопия / Б. Невский // Мир Фантастики и Фэнтези. – 2007. – № 49, сентябрь.

14. Пархоменко І. І. Антиутопія: інтерпретація в сучасному літературознавстві [Електронний ресурс] / І. І. Пархоменко. – Режим доступу: http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/e_books/visnyk_963/content/parkhomenko.pdf. – Назва з екрана.
15. Половцев Д. О. Личность и общество в романе Евгения Замятина "Мы" / Д. О. Половцев. – Витебск, 2014. – 63 с. – (Библиотека журнала "Социальное воспитание"; вып. 1).
16. Романчук Л. Утопии и антиутопии: их прошлое и будущее [Електронний ресурс] / Л. Романчук // Порог. – 2003. – № 2. – С. 49–53. – Режим доступу: <http://www.roman-chuk.narod.ru/1/Utopi.htm>. – Назва з екрана.
17. Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. / ред. коллегия С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-оглы и др. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 983 с.
18. Ханютин Ю. М. Реальность фантастического мира / Ю. М. Ханютин. – М. : Искусство, 1977. – 303 с.
19. Чаликова В. Предисловие / В. Чаликова // Утопия и антиутопическое мышление. – М. : б. в., 1991. – С. 3–9.
20. Чамеев А. А. Антиутопия: к вопросу о термине и характерных чертах жанра [Електронний ресурс] / А. А. Чамеев. – Режим доступу: http://www.academia.edu/6967929/АНТИУТОПИЯ_К_ВОПРОСУ_О_ТЕРМИНЕ_И_ХАРАКТЕРНЫХ_ЧЕРТАХ_ЖАНРА. – Назва з екрана.
21. Чамеев А. А. На грани отчаяния и надежды (роман-дистопия Джорджа Оруэлла) / А. А. Чамеев // Автор. Текст. Эпоха. – СПб., 1995. – С. 99–106.
22. Чернышева Т. А. Природа фантастики / Т. А. Чернышева. – Иркутск : Иркутск. ун-т, 1984. – 324 с.
23. Шишкина С. Г. К вопросу об особенностях литературных жанров социальной прогностики: утопия – антиутопия – научная фантастика. Век XXI [Електронний ресурс] / С. Г. Шишкина // Вестник гуманитарного факультета Ивановского государственного химико-технологического университета. – 2012. – № 5. – С. 23–30. – Режим доступу: <http://www.isuct.ru/e-publ/vgf/sites/ru.e-publ.vgf/files/2012/vgf-2012-05.pdf>. – Назва з екрана.
24. Шишкина С. Г. Литературная антиутопия: к вопросу о границах жанра [Електронний ресурс] / С. Г. Шишкина. – Режим доступу: <http://www.isuct.ru/e-publ/vgf/sites/ru.e-publ.vgf/files/2007/vgf-2007-02-199.pdf>. – Назва з екрана.
25. Browning W. G. Toward a Set of Standards for Antiutopian Fiction / W. G. Browning // Cithara. – 1970. – № 10. – P. 18–32.
26. Meyer S. Die anti-utopische Tradition: Eine ideen- und problemgeschichtliche Darstellung / S. Meyer. – Frankfurt/M ; Berlin ; Bern ; Bruxelles ; New York ; Oxford ; Wien, 2001. – 641 S.
27. Sargent L. Eutopias and Distopias in Science Fiction: 1950–1975 / L. Sargent // America as Utopia. – New York, 1981. – P. 54–70.
28. Walsh C. From Utopia to Nightmare / C. Walsh. – L., 1962. – 235 p.